

ARBEJDER- BEVÆGELSEN I SØNDERBORG – FRA TYSK TIL DANSK

Af Frode Sørensen

2020 var udset til at være dansk-tysk venskabsår. I Danmark fejrer vi Nordslesvigs/Sønderjyllands genforening, det danske mindretal i Sydslesvig holder en mere afdæmpet markering. Hundredåret giver lejlighed til at betragte de arbejderhistoriske aspekter af den store nationale fortælling. I det foreliggende essay stilles skarpt på Sønderborg, hvor et lille flertal af befolkningen i 1920 stemte for en fortsat tilknytning til Tyskland. Sådan kom det som bekendt ikke til at gå, og genforeningen med Danmark ændrede også byens arbejderbevægelse.

Nederlaget i krigen 1864 efterlod Sønderborg som en ødelagt by. Hvert femte af byens 557 huse var enten helt eller delvist ødelagt. På grund af den omfattende genopbygning af de ødelagte huse, samt store befæstningsarbejder af skanser på Dybbøl og Alssiden af frygt for at den fransk/tyske krig skulle brede sig til området, startede en begyndende indvandring af arbejdere og håndværkere fra Mecklenburg, Pommern, Brandenburg, Thüringen, Sachsen og Schlesien og til en vis grad fra Dan-

mark. Således voksede byen med godt 1.100 svarende til 27 % i årene efter indlemmelsen i Preussen.¹

I starten af 1870'erne begyndte arbejderne at organisere sig. Det var de sydfra kommende tyske arbejdere og håndværkere, der tog initiativet, hvorimod de danske og nordslesvigske arbejdere var meget tilbageholdende med at organisere sig. Nogle af de tyske arbejdere havde oplevet 1863, hvor Ferdinand Lasalle stiftede den første tyske, socialistiske forening "Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein" (ADAV). Fra slutningen af 1870'erne, hvor størstedelen af genopbygningsarbejdet var afsluttet, oplevede Sønderborg en økonomisk afmatningsperiode frem til 1890. Perioden faldt sammen med den såkaldte Socialistlovs indførelse i 1878, en lovgivning, som forbød socialdemokratiske møder, men tillod dog socialdemokraterne at stille op til rigsdagsvalgene. Det var naturligvis ikke ideelt at skulle føre valgkamp uden mødevirksomhed. Til trods herfor kom Socialdemokratiet i Slesvig og Holsten styrket gennem forsøget på at knægte partiet.²

Omkring århundredeskiftet skete der store ting i Sønderborg. I 1901 blev jernbanestrækningen mellem Sønderborg og Tinglev indviet. Dermed var der skabt forbindelse til den nord-sydgående jernbane, der sikrede togtrafikken mellem Tyskland og Danmark. Hidtil havde det stort set alene været skibstrafikken, der sikrede forbindelsen mellem Sønderborg og landsdelens hovedby Flensborg. En anden afgørende beslutning for Sønderborgs udvikling blev truffet i Rigsdagen i Berlin i 1904. Sønderborg skulle være Tysklands nordlige marinebase i tæt forbindelse med den store havn i Kiel. Der skulle opføres marinestation, lazaret og omfattende boligbyggerier i Adalbertstrasse (Helgolandsgade), Kaiser-Wilhelms-Allee (Kongevej) og Düppelstrasse (Dybbølgade).³ Arbejdere, håndværkere og embedsfolk strømmede fra 1904 til Sønderborg. I perioden fra 1905-1910 steg befolkningstallet med næsten 3.000, så byens befolkningstal for første gang oversteg 10.000 indbyggere. Før udbruddet af første Verdenskrig var der flere tysksindede end dansksindede indbyggere i Sønderborg.⁴

Arbejderbevægelsens spæde start i Sønderborg

I de 56 år, hvor Nordslesvig var en del af Tyskland, var der tætte relationer mellem Sønderborg og Flensborg. Her var de altid et skridt foran, og i 1868 stiftede arbejderne "Ortsgruppe des Lasalleanischen Allgemeiner Deutschen Arbeitervereins", som blev lukket flere gange af myndighederne.⁵ Flensborgfolkene så det som deres opgave at agitere for socialismen i hele regionen. Den 26. oktober 1872 inviterede socialisten P. Zimmermann til et offentligt møde i Stentofts lokaler i Perlstrasse (Perlegade) i Sønderborg. Taleren var

kandidat til Rigsdagen i Berlin, cigarmager Georg Winter, fra Ottensen ved Hamborg. I sit indlæg beskæftigede han sig med, hvordan arbejderen fik ødelagt helbred og forkortet livslængde i fabrikker uden at få en ordentlig løn for sit arbejde. Der foreligger ikke meget om hverken antal deltagere i mødet eller fordeling mellem arbejdere født og opvokset på Als, og dem som var kommet til byen sydfra. Reelt var det kun de sydfra kommende, som havde kendskab til arbejde på fabrikker, men mødet må alligevel betegnes som en succes, da det efterfølgende lykkedes at danne en lokalafdeling af ADAV.⁶

Der skulle gå et lille års tid, før der igen var socialistmøde hos Stentoft. I starten af september 1873 kom den 23-årige agitator Hermann Walther, som optakt til det forestående rigsdagsvalg. Hans tema var lige valgt for alle mænd; der skulle gå mange år, før kvinderne fik lov til at stemme. Mænd over 25 år kunne stemme til rigsdagsvalget, men ikke altid ved landdagsvalgene eller til byrådet/borgerrepræsentationen. Herudover ønskede han ret til undervisning for alle, afskaffelse af hæren og af de indirekte skatter. Mødet, som blev fulgt af 50 tilhørere, sluttede med, at de blev afhørt af politiet, som altid var til stede for at kunne indberette forløbet til politimesteren/borgmesteren. Det er værdt at bemærke, hvordan byens danske avis "Dybbøl-Posten" omtalte mødet:

"Socialdemokratiet leverede en slags "Vorfeier" til Sedan-festen, idet deres rejseapostel Walther holdt et foredrag, navnlig med hensyn til det forestående rigsdagsvalg. Her har vi i Krüger [storbonden H. A. Krüger, Bevtoft] en så værdig repræsentant, at det naturligvis aldrig kan tænkes at sætte en socialdemokrat i hans sted."

Der sporede i 1873 en bekymring hos den borgerlige danske presse, at dansk-sindede håndværkere og arbejdere ville stemme på en tysk socialdemokrat frem for en borgerlig dansk kandidat.⁷

Den 22. juni 1876 var det den socialdemokratiske cigarmager Otto Reimer, Hamborg, som besøgte byens arbejdere for at fortælle om generelle samfundsmæssige forhold. Denne gang kommenterede den lokale tyske avis "Sonderburger Zeitung" mødet og konkluderede, at partiet ikke ville få nogen indflydelse i Sønderborg: "Bunden var for stenet til socialismens sæd".⁸

Socialistloven eksisterede indtil 1890 og gjorde det reelt umuligt for socialdemokraterne at udføre politisk arbejde. Loven betød også, at særligt "farlige" socialdemokrater kunne udvises fra Tyskland. De to førnævnte agitatorer Hermann Walther og Otto Reimer blev begge udvist til USA.⁹ Efter Socialistlovens ophævelse kom der stille og roligt gang i tingene. I Tyskland stiftedes Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD), og året efter en lokalafdeling

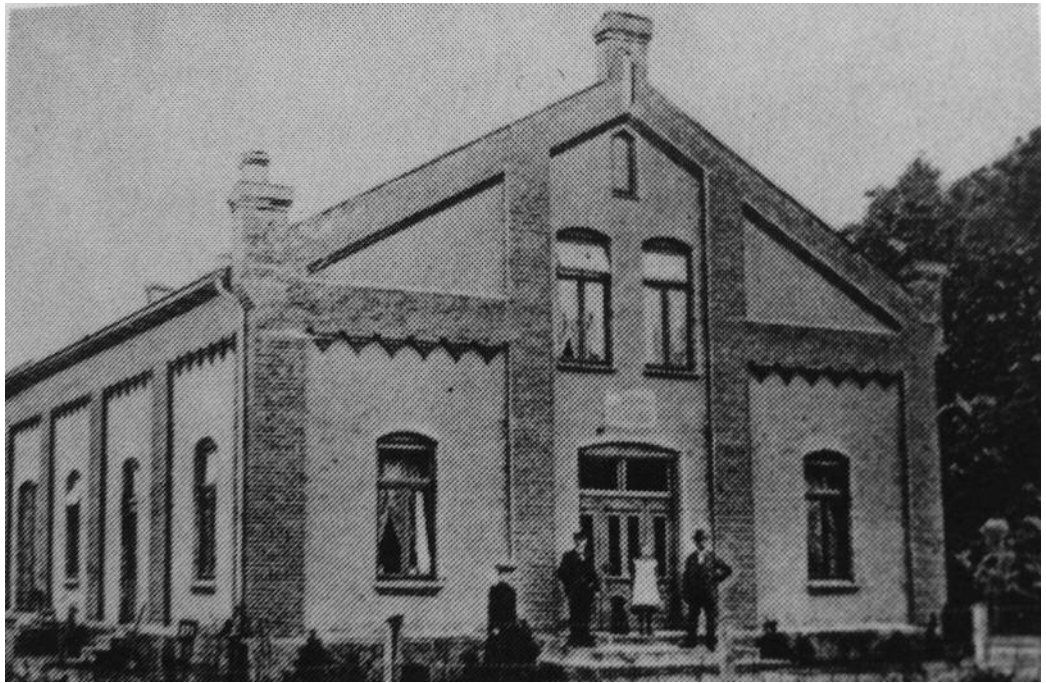
i Flensburg. I Sønderborg forsøgte man forgæves i 1892 at stable en arbejderforening på benene. Det lykkedes først i 1904, indtil da var socialdemokratiske medlemmer registreret i SPD-Flensburg. Den 7. august 1904 var der efter måneders forberedelse stiftende møde i "Sozialdemokratischen Verein für den 1. Schleswig-Holsteinischen Wahlkreis für Sonderburg und Umgegend". I mødet deltog 71 heraf 6 kvinder og samme dag meldte 40 mænd sig ind i den nystiftede partiforening. Murer Wilhelm Stier blev formand og tømrer Carl Pieper næstformand. På nær nogle ganske få danske var alle medlemmer tyske. Medlemstallet i SPD-Sønderburg steg i årene fremover pænt. Den 15. juni 1905 var der 105 medlemmer og i 1907 180.¹⁰ Ved valget til Borgerrepræsentationen i 1908 forsøgte partiet forgæves at stille op. Det lykkedes ikke, men i 1913 blev to indflydelsesrige murere Walter Eggert og Sønderborgarbejdernes ubestridte førstemand Richard Hempel opstillet. De fik begge et godt valg, dog ikke nok til at få en plads i Borgerrepræsentationen.

Fremgang i det nye århundrede

I maj 1890 oprettede skræddere på Als en afdeling af Deutsche-Schneider-Verband. Formerne, træarbejder, murerne og arbejdsmændene stiftede fagforeninger i midten af 1890'erne.¹¹ I oktober 1904 stiftede Sønderborgs fagforeninger Gewerkschaftskartellet (Arbejdernes Fællesorganisation). I 1910 var der mere end 10 forskellige fagforeninger. Tømrerne og murerne var de stærke fagforeninger.

Baggrunden for, at netop byggeriet stod stærkt, var det økonomiske opsving branchen oplevede. Der blev sat mange anlægsarbejder i gang i perioden, som nævnt ikke mindst opførelsen af Marinestationen med tilhørende militære boliger, der skabte beskæftigelse for mange håndværkere og arbejdere helt frem til krigens udbrud.¹²

Arbejderne havde brug for at mødes socialt og for drøfte deres løn- og arbejdsvilkår. Dette var i sig selv et problem, fordi myndighederne skulle give tilladelse til, at restauratørerne stillede lokaler til rådighed, og denne tilladelse blev ofte nægtet. Det fik arbejderne til at indgå en aftale med de danske borgerlige, som stillede deres forsamlingshus i Bismarcksstrasse (Østergade) til rådighed for arbejdernes mødevirksomhed. De danske foreninger og de fortrinsvis tyske arbejdere var for så vidt angik mødevirksomhed i samme båd. De skulle have myndighedernes tilladelse. Ud over mødefaciliteter savnede arbejderbevægelsen i starten af 1900-tallet også logi til de mange tilrejsende håndværkere, der ofte kun var i byen et par måneder, før de rejste videre. I Tyskland var der tradition for, at fagforeninger sørgede for indkvartering af tilrejsende, organiserede håndværkere.

Det danske Forsamlingshus i Bismarcksstrasse (Østergade) hvor den socialdemokratiske partiforening SPD-Sonderburg blev stiftet den 7. august 1904 af 40 fortrinsvis tyske arbejdere og håndværkere, heraf flere, der rejste på "valsen". (Foto: Laask)

I Sønderborg havde man siden 1885 haft "Herberge zur Heimat", men det blev drevet på en måde, der ikke tiltalte svendene. Man brød sig ikke om at dele logi med "skruibrækkere og bumser". Man havde med andre ord intet til overs for uorganiserede. Kort efter stiftelsen af Gewerkschaftskartellet i 1904, blev de første planer for at bygge arbejdernes eget forsamlingshus med overnatningsmuligheder fremlagt. Man fandt en egnet grund i Bergstrasse (Bjerggade) og købte den i 1905. Finansieringen skete ved at opkræve 10 pfennig pr. medlem pr. uge. Initiativet mødte straks modstand i det tyske borgerskab. Derfor forlangte sælgeren, at grundstykket blev betalt straks og kontant. Heldigvis var der et par velstillede ældre arbejdere, som støttede projektet. Resten finansierede bygmesteren. Grundstenen blev lagt i juni 1905, og allerede den 16. december samme år kunne de stolte arbejdere indvie deres eget hus med 70 senge.

Da bygningen var færdig, var der ikke problemer med finansieringen. Partifæller i Flensborg støttede, arbejdere og håndværkere betalte fortsat 10 pfennig pr. uge, Sønderborg Bys Spare- og Lånekasse gav et lån, og Sønderborg Eksportbryggeri, som kunne se det forretningsmæssige i projektet, støttede også.¹³ Gewerkschaftshaus skiftede i 1920 navn til Fagforeningshuset og i 1940 til Bjerggården. Indtil huset i 1975 blev revet ned, var det arbejderbevægelsens højborg i Sønderborg.

Revolutionen den 6. november 1918 og Arbejderrådet

Det gik godt for arbejderbevægelsen i Sønderborg indtil udbruddet af Den Store Krig i august 1914. I perioden herefter og frem til november 1918 stod næsten alt stille. Alle våbenføre mænd under 45 år var indkaldt til militærtjeneste. De lidt ældre arbejdere sørgede for, at Gewerkschaftshaus blev holdt vedlige, men parti- og fagforeningsaktiviteter var der ikke noget af i de godt 4 år. Det skulle imidlertid ændre sig på dramatisk vis ved krigens afslutning.¹⁴

I slutningen af oktober 1918 stod det klart, at Tyskland ville tabe krigen. Den 3. og 4. november gjorde soldater og matroser i Kiel oprør/mytteri, og i løbet af mandag den 4. havde de overtaget magten i byen og dannet soldater- og arbejderråd.¹⁵ Den 5. november bredte revolutionen sig til Flensborg, og den 6. om eftermiddagen kom revolutionen til Sønderborg. Matros og skrædder Bruno Topff proklamerede fra toppen af en stige på Marinestationens eksercerplads, at officererne var afvæbnet, og et soldaterråd, med ham som leder, var dannet. Han indkaldte borgmester Petersen og landråd Kurt von Schönberg og meddelte, at så længe borgmesteren var loyal over for revolutionen, så kunne han og borgerrepræsentationen fortsætte. Landråden fik inddraget sin flotte bil, så Topff kunne komme rundt standsmæssigt. Topffs karriere stoppede brat allerede lørdag den 9. november, og et nyt soldaterråd blev valgt. Deres opgave var at holde ro og orden. Da der reelt ikke var nogen ballade i Sønderborg, var deres rolle udspillet i løbet af nogle få måneder.

Sønderborgs Arbejderråd blev dannet søndag den 10. november 1918, dagen efter, at Tyskland var udråbt til republik. Dets opgave var primært kontakten til Byråd og Landråd. Formanden var tilforordnet borgmesteren, underkrev alle cirkulærer sammen med borgmesteren, og han kunne nedlægge veto mod politiske beslutninger. Arbejderrådet skulle tilse, at 8-timers arbejdsdagen blev overholdt, for at sikre at flest mulige af de hjemvendte soldater fik arbejde. De skulle kontrollere, at fødevarer produceret af områdets bønder ikke blev solgt uden for området til højere priser, end det man kunne få hjemme. Husrazziaer for at forebygge hamstringer var en anden del af Arbejdsrådets opgaver.

Der fandtes Arbejderråd i de fire sønderjyske købstæder. Det, som gennem tiderne er skrevet om disse råd kan give opfattelsen, at udvælgelsen af folk til Rådets ledelse var noget tilfældigt. Set fra et arbejdersynspunkt, så var dette overhovedet ikke tilfældet. I Sønderborg valgtes formanden for den socialdemokratiske forening, mureren Richard Hempel, tysk håndværker fra Sachsen som første gang kom til Sønderborg i 1904. Han fandt sig en kone, blev i byen, og i perioden fra 1905-1920 var han arbejderbevægelsens leder. Den dag i dag er Sønderborg præget af efterkommere af arbejdere og håndværkere,

som kom fra de andre dele af Tyskland, fandt sig en dansksindet pige, blev gift og bosatte sig i området.

Arbejderrådets næstformand, elektriker Oscar Preuss, havde ikke bestridt nogen fremtrædende rolle før krigen, men den fik han nu. Hempel var den udadvendte som tilforordnet borgmester og byråd. Preuss var den hårde og kontante forhandler, noget som ikke altid gjorde ham populær i arbejdsgiverkredse. Det medførte, at han på dagen for grænseflytningen den 15. juni 1920 blev afhentet af politiet og udvist af landet. En ihærdig indsats fra den nyvalgte folketingsmand Jens Peter Nielsen bevirkede, at udvisningen blev annulleret. Preuss vendte efter godt 5 måneders udlændighed tilbage til hustru og 8 børn. Fra 1922 til 1950 var han medlem af Sønderborg Byråd, flere gange formand for partiforeningen og formand for Dansk Elektrikerforbund i Sønderborg.¹⁶

Især i 1919 var Arbejderrådet magtfuld, men da sejrsmagternes internationale kommission for Slesvig (Commission Internationale de Surveillance de Plebiscite Slesvig, CIS) den 10. januar 1920 overtog administrationen, var rådets rolle udpillet.

Sønderjysk Arbejderforenings afdeling i Sønderborg 1918-1921

Efter Folkeafstemningen i 1920 tilfaldt den såkaldte zone 1 – Nordslesvig, det senere Sønderjylland, Danmark, mens zone 2 valgte at forblive i Tyskland. Flertallene var i begge zoner helt klare. Dog havde man i zone 1 stemt en bloc, en afstemningsmodus, der ignorerede, at der lokalt var tyske flertal. Det gjaldt blandt andet i købstæderne Sønderborg, Aabenraa og Tønder. I arbejderbevægelsen skulle der ske omfattende ændringer, man skulle forene danske og tyske arbejdere samtidig med, at de skulle integreres i nye nationale rammer.

Dansksindede arbejdere havde allerede i 1911 stiftet Dansk Arbejderforening for Nordslesvig, der efter 1919 fortsatte som Sønderjysk Arbejderforening (SAF). Møller Anton Houborg og typograf Chr. Lageri, begge fra Haderslev, var fra 1919 henholdsvis formand og sekretær. Foreningen, der særligt stod stærkt i landdistrikterne, udgjorde i udgangspunktet en konkurrent til det danske Socialdemokrati.¹⁷

Foreningens formål var ifølge vedtægterne: "at varetage arbejdernes interesser ved gennem et samarbejde og sammenhold at løfte og gavne dens medlemmer på håndens som på åndens område til gavn og glæde for den enkelte, og til held og lykke for vort folk og vor nationale sag." Formålsparagraffen var ikke lige noget, der solgte mange medlemskort, når det skulle være en dansk konkurrent til tyske SPD. I november 1918 havde foreningen i hele

Nordslesvig beskedne 373 medlemmer fordelt på tre afdelinger (Haderslev, Møgeltønder, Gråsten), men efter afslutningen på krigen eksploderede medlemstilgangen.

Før krigen, havde de dansksindede arbejdere, der ikke var organiseret i SPD, ikke været synderligt aktive. SAF-sekretær Christian Lageri, der senere blev folketingsmedlem for Det radikale Venstre er citeret for følgende udtalelse: “Ved ethvert valg troppede småkårsstanden op ved valgurnen og afgav stemmen på den danske kandidat, uden skelen til om det var en kapitalist eller en storbonde”. Til trods for denne støtte vakte det harme, at der aldrig blev taget hensyn til småkårsstanden. Sønderjysk Arbejderforening markerede sin nationale dagsorden ved i starten af januar 1919 at opfordre de danske arbejdere til at undlade at deltage i det forestående valg til den tyske Rigsdag: “Vel er vi endnu prøjsiske undersætter og som sådanne berettiget til at udøve vor valgret. Mens tyskerne som følge af nederlaget er tvunget til at følge Wilsons program, er vor landsdels genforening med Danmark kun et tidsspørgsmål. Under disse forhold vil vi ikke øve indflydelse på det tyske folks indre anliggender. Lad dem ordne deres sager selv”. SAF’s offensiv indeholdt et opråb i annonceform til de danske arbejdere, herunder også til arbejdsløse, småhåndværkere og husmænd, de blev opfordret til straks at melde sig ind i foreningen.¹⁸

Den store tilslutning til SAF bør først og fremmest tilskrives mobiliseringen forud for folkeafstemningen om landsdelens fremtidige tilhørsforhold. Derudover var engagementet også en mulighed, for at få sociale- og arbejdsforhold på den politiske dagsorden. Ikke som Lageri udtalte: “arbejderne blot skulle være nogle, som sikrede nationale danske stemmer, men som man kun behøvede at tage hensyn til op til valgene”.

Den eksplosive udvikling i SAF’s medlemstal indebar i starten af 1919 en organisationsændring. Nordslesvig blev opdelt i kredse, og den 20. februar oprettede man i Sønderborg-området *Dansk Arbejderforening for Nordslesvig, Kredsafdeling Sønderborg*. Medlemstallet i Sønderborg-kredsen var i november 1919 nået op på 2.172. Kort før afstemningsdagen den 10. februar 1920 offentliggjorde SAF i Sønderjylland sit medlemstal til 12.730, heraf 444 i Sønderborg kommune, med formanden, forarbejder Andreas Christensen, i spidsen.¹⁹ I Sønderborg var SAF og det hidtidige tyske socialdemokrati, SPD-Sønderburg, omtrent lige store.²⁰

SPD-Sønderburg

Det socialdemokratiske miljø i Sønderborg var stadig organiseret i SPD-Sønderburg, under ledelse af Richard Hempel. Partiet var overvejende tysksindet,

Formand for Sønderjysk Arbejderforenings Afdeling i Sønderborg, forarbejder Andreas Christensen (foto Sønderborg Kommune)

og i foråret 1919 kunne det mønstre 406 medlemmer heraf 88 kvinder. Indtil revolutionen den 6. november 1918 var det stort set udelukkende arbejdere, håndværkere og hjemmegående kvinder, der var medlemmer af SPD-Sonderburg, men det ændrede sig i tiden, der fulgte: Fiskere, skolelærere og andre offentlige ansatte meldte sig ind i partiet. Før revolutionen var det ikke tilladt offentligt ansatte embedsmænd at være medlemmer af Socialdemokratiet.

For såvel SPD og SAF var første store opgave efter krigen kommunalvalget i marts 1919. For socialdemokraterne var byrådet det forjættede land, som ingen arbejder hidtil havde betrukket. Hempel blev formand for valgkommissionen til valget den 2. marts, det sidste under tysk styre, og det endte som en personlig succes. Ud af 2.143 afgivne stemmer fik Socialdemokratiet 623, og partiet kom ind i byrådet med 4 mandater ud af 24. De første socialdemokrater i borgerrepræsentationen var alle tysksindede.

Til stor irritation for Hempel opstillede SAF deres kandidater på margarinefabrikant Peter Knarhøjs borgerlige danske liste. Listen fik valgt 10, heriblandt 2 fra SAF, nemlig arbejder Chr. Lange, der havde været formand for SPD-Sonderburg fra 1906-08 og arbejder Hans Tychsen. At en tidligere formand for SPD-Sonderburg stillede op på en dansk borgerlig liste, gjorde ikke bitterheden hos de tyske arbejdere mindre.

Egentlig var forholdet i dagligdagen mellem danske og tyske arbejdere fordrageligt, men ikke uproblematisk. Den 12. marts 1919 skrev Hempel og Oscar Preuss til Socialdemokratisk Forbund i København og klagede over SAF, som de beskyldte for skadelig agitation imod dem under valgkampen. De nationale skel var med andre ord med til at splitte arbejderne i Nordslesvig, og klagen demonstrerede den udfordring, der ventede de danske socialdemokrater efter genforeningen.²¹

Genforeningen og de delte arbejdere i Nordslesvig

Den 17. november 1918 havde sønderjydernes førstemand H. P. Hanssen i sin berømte tale fra Folkehjem i Aabenraas balkon proklameret, at banen var ryddet for en folkeafstemning i Nordslesvig. Efter 56 års udlændighed skulle sønderjyderne genforenes med Danmark. De stærke tyske fagforeningsledere i Haderslev, Aabenraa, Tønder og Sønderborg var ikke begejstrede for denne udmelding. De havde glædet sig over at være sluppet af med den tyske kejser. Om end Tyskland i den umiddelbare efterkrigstid befandt sig i stærkt indre uro, så var der udsigt til, at landet kunne blive en demokratisk republik. Man så ikke frem til at blive en del af et umoderne kongerige. I de første måneder af 1919 arbejdede de først på, at en afstemning, hvis den overhovedet skulle gennemføres, skulle afholdes så sent som muligt. Dermed håbede de, at be-

folkningen var blevet så tilfredse, at de ønskede at forblive som en del af Tyskland. Denne taktik lykkedes ikke.

I dagene før afstemningen den 10. februar 1920 var Richard Hempel i Sønderborg realistisk og pragmatisk: "I dag er vi gode tyske arbejdere, i morgen er vi gode danske arbejdere. Men vigtigst – vi er fortsat socialdemokrater".²² Da flertallet for tilslutning til Danmark lå fast i zone I, bestod udfordringen for de danske socialdemokrater i at klinke de skår, som den nationale kamp havde slået i regionens arbejderbevægelse. Umiddelbart efter afstemningen den 10. februar 1920 skrev partiformand Thorvald Stauning på Socialdemokratisk Forbunds vegne i SAF's blad *Sønderjyden*. Han oplyste, at hans bestyrelse for første gang havde haft møde i Nordslesvig, og han strakte hånden ud til et samarbejde med alle arbejdere i Nordslesvig. Socialdemokratiet opfordrede til samarbejde "for det internationale socialdemokrati". At Staunings appel til internationalisme havde en vanskelig gang i en national konfliktzone som Slesvig, kunne umiddelbart aflæses af Chr. Lageri's svar: "Vi er et grænsefolk, hvor nationaliteten har sat så dybe rødder, at de ikke let rives op".²³

Ti dage senere sendte Socialdemokratisk Forbund i København på ny de sønderjyske arbejdere en velkomsthilsen efter et forretningsudvalgsmøde den 20. februar 1920 med ønsket om, at alle sønderjyske arbejdere tilsluttede sig Socialdemokratiet og de danske fagforeninger. I Sønderborg blev den danske partiledelses ønske umiddelbart positivt modtaget af den lokale partiformand lærer Johan Jacobsen. Velkomsthilsenen blev kort tid efter fulgt op af en invitation til et møde den 9. og 10. marts 1920 i København. I mødet deltog formændene for SPD i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg. SAF var repræsenteret af Chr. Lageri og Anton Houborg samt formanden for SAF i Sønderborg, Andreas Christensen. På mødet udtrykte alle vilje til samarbejde, så opstarten til en fælles fremtid var lovende.²⁴

SAF skulle dog hurtigt løbe ind i alvorlige interne problemer. Lageri var kommet for skade at påstå, at der i forbindelse med afstemningen i 2. zone havde været handlet med stemmer. Han påstod, at tyskerne havde tilbudt danskere 200 Mark for at stemme tysk, og at danskerne havde svaret igen og tilbudt tyskerne 500 Mark for at stemme dansk. Lageri blev beskyldt for at tale usandt. *Flensborg Avis* faldt det særligt for brystet, at Lageri langede ud efter den danske lejr:

"Før Lageri's ytringer var det kun altysskere, som havde vovet at frembringe sådanne påstande. Nu ser vi en dansk Nordslesviger gøre det samme. Vil de danske arbejdere virkelig have en sekretær som Lageri?"

Deltagerne fra mødet med repræsentanter for Socialdemokratisk Forbund og de 3 socialdemokratiske partiforeninger i Haderslev, Aabenraa og Tønder, som den 18. juli 1920 på et møde på Grethens Hotel i Aabenraa overførte deres medlemmer fra tyske SPD til Socialdemokratisk Forbund. Som nr. 3 fra venstre ses Socialdemokratiets formand Th. Stauning (Foto: Hermann Nedell/ABA)

Lageri blev også kritiseret for sin holdning i grænsespørgsmålet, sin redaktion af SAF-bladet *Sønderjyden*, sin optræden i Vælgerforeningens tilsynsråd og for sin stillingtagen i dansk politik, hvor han ensidigt støttede Aabenraa-retningen (for en grænsedragning nord om Flensborg). Episoden medførte kort efter en sprængning af SAF.

Sønderjysk Arbejderforening blev delt i to. Fuldblydelsen skete søndag den 9. maj 1920 på et møde i Tinglev. Et stort antal medlemmer med lokale formænd og næstformænd i spidsen brød ud og dannede Sønderjysk Nationale Arbejderforening. SAF var knap tre måneder efter afstemningsdagen på vej mod opløsning.

*Johan Jacobsen –
sidste partiformand i tysk tid
(foto: Sønderborg
Kommune)*

15. juni 1920 blev Nordslesvig formelt en del af det danske kongerige, Sønderjylland var genforenet med Danmark. Tre dage senere inviterede Stauning partiformændene fra regionens 4 købstæder Haderslev, Aabenraa, Tønder og Sønderborg til et møde i Aabenraa med henblik på overdragelse af medlemmer fra tyske SPD til danske Socialdemokratisk Forbund. Overraskende meddelte formanden for SPD-Sønderburg, Johan Jacobsen, at han ikke ønskede at deltage med begrundelsen:

“Foreningen besluttede ikke at deltage i noget delegeretmøde på hvilken en ceremoniel overgivelse fra den tyske partibestyrelse til den danske ditto skulle finde sted, idet sådant havde en bismag af dynamisk overhøjhed og tilsvarende underdanighed. Vi ønsker selv at bestemme over vor skæbne, som sket er, og ikke overgives eller overdrages”.

*Chr. J. Møller første
partiformand
efter Genforeningen
(foto: Sønderborg
Kommune)*

Det svar bar præg af, at Jacobsen, som nok var født på Als, også var tysksindet og havde ønsket, at Sønderjylland var forblevet en del af Tyskland. Han sluttede sin skrivelse med at oplyse, at beslutningen var truffet enstemmigt på en generalforsamling den 1. juli 1920. Samtidig kunne han oplyse, at det tillige var en enstemmig beslutning pr. samme dag at indmelde de enkelte medlemmer af Socialdemokratisk Forening for Sønderborg i Socialdemokratisk Forbund. Udmeldelsen af det tyske SPD skete samme dag.²⁵

Sandsynligvis var Stauning ikke helt tryk ved denne melding fra Sønderborg. Derfor inviterede Socialdemokratisk Forbund til offentligt møde på Centralhotellet i Sønderborg den 17. juli. Af invitationen i “Dybbøl-Posten” fremgik det, at Stauning og redaktør Knud Hansen, Kolding ville være til stede. Det blev yderligere præciseret, at alle var velkomne og det forventedes, at arbejdere fra såvel by som opland gav møde. Der deltog omkring 200 i mødet, der var såvel medlemmer fra SPD som SAF. Efter velkomst af Johan Jacobsen fik Stauning ordet, og han glædede sig i sin mere end 1 time lange tale over ikke alene at være sammen med partifæller og landsmænd, men også med tyske socialdemokrater: “Hvem han tillagde frihed til at leve deres åndelige liv”. Hermed bekendte han sig til de nationale mindretals rettigheder. Noget man de næste 100 år var meget opmærksomme på i grænselandet.

Mindre progressivt var Staunings forslag om, at sønderjyderne skulle vente nogle år med hensyn til at blive repræsenteret i Folketinget. Man kan i dag undre sig over, hvad han ønskede med den særordning, og om han forventede opbakning fra sit sønderjyske bagland. Årsagen var sandsynligvis, at Stauning vidste, at stemmerne i Sønderjylland, ville styrke de borgerlige partier i Folketinget. Han fik dog ikke sit ønske opfyldt. Ved folketingsvalget den 21.

september 1920 var sønderjyderne for første gang i stemmeboksen for at stemme ved et folketingsvalg.

Mødet på Centralhotellet forløb fint, kun ganske få tog ordet, og Stauning kunne rejse til Aabenraa og gennemføre mødet på Hotel Grethen med de 3 andre partiforeninger dagen efter, også dette møde gik stille og roligt. Godt en måned efter grænseflytningen var partiforeningerne i Sønderjylland en del af Socialdemokratisk Forbund.²⁶

Den 7. august var der generalforsamling i Socialdemokratisk Forening. Medlemstallet var i første halvdel af 1920 faldet fra 231 til 173, og kun 68 meldte sig 1. juli 1920 under den danske fane. Medlemstallet var dog hurtigt på vej op, da mange tidligere SAF-medlemmer meldte sig ind. Ved valget til formand var der stemmelighed mellem formanden, lærer Jacobsen og overtelegrafassistent Chr. J. Møller. I stedet for lodtrækning overlod Jacobsen frivilligt formandsposten til Møller, med bemærkningen: "det er måske en god idé at vælge en formand med en fortid i Sønderjysk Arbejderforening".²⁷ For yderligere at sikre en god integration af sønderjyder centralt blev tidligere formand i Sønderborg og borgmester fra 1922 Johan Jacobsen valgt til den socialdemokratiske hovedbestyrelse.

Valgene efter genforening

Grænseflytningen blev fulgt op af kommunalvalg i de nye nationale rammer. I Sønderborg stillede Socialdemokratiet ved byrådsvalget den 26. juli 1920 med en liste på 24 kandidater. Som nr. 1 og 2 var to danske medlemmer, der indtil kort før valget havde været medlemmer af Sønderjysk Arbejderforening, former Christoffer Føgh og arbejder Jørgen Philipsen. På 3. pladsen kom Hempel og som nr. 4 og 5 bødker Jacob Ohlsen og murer Wollrath Eckhardt. De fem blev valgt. Resterne af SAF som opstillede med egen liste fik valgt vognmand Jørgen Brandt og formanden, Andreas Christensen.

SAF's 2 byrådsmedlemmer gjorde ikke meget væsen af sig i byrådsarbejdet. De var stort set fraværende i debatten. De udtalte sig sjældent, og af referaterne og avisomtalen er det umuligt at se, om de støttede Socialdemokratiet eller flertallet, noget tyder på det sidste. Det lakkede mod enden for Sønderjysk Arbejderforening i Sønderborg. Den 1. januar 1921 tog foreningen navneforandring til Arbejderforeningen 1921, den politiske forening var blevet til en selskabelig forening. Andreas Christensen og Jørgen Brandt fortsatte i byrådet indtil valget den 5. marts 1922. Ved dette valg dukkede der i sidste øjeblik en alternativ borgerlig liste op, her figurerede såvel Andreas Christensen som Jørgen Brandt. Brandt droppede dog hurtigt ud og blev kort tid senere medlem af Socialdemokratiet. Andreas Christensen blev ikke valgt og

var dermed ude af politik. Sønderjysk Arbejderforening som oplevede en kæmpe opblomstring i perioden 1918-1919 var fortid overalt i Sønderjylland. Langt de fleste medlemmer tilsluttede sig Socialdemokratiet, enkelte meldte sig hos Det radikale Venstre og en del blev partiløse.

På det konstituerende byrådsmøde den 4. august 1920 fik Sønderborg efter 56 års tysk styre igen en dansk borgmester. Købmand J. H. Kock fra den danske borgerliste blev valgt med 19 stemmer. De fire tilstedeværende socialdemokrater stemte blankt, Hempel deltog af arbejdsmæssige årsager som det eneste byrådsmedlem ikke i det konstituerende møde. Ved at undlade at stemme undgik socialdemokraterne en intern national diskussion. Den strid viste sig dog kort efter byrådsvalget i forbindelse med et personspørgsmål.

Efter byrådsvalget, hvor førnævnte medlem af SAF Chr. Lange ikke stillede op, søgte han igen om, at blive medlem af Socialdemokratiet, men nu viste det sig, at socialdemokraterne ikke bare var til sinds at optage ham. På månedsmødet den 4. september 1920 blev han foreslået af partiforeningens sekretær Christian Larsen, der bad om, at Langes ansøgning måtte få en mere velvillig behandling, end sidste gang, hvilket må have været på medlemsmødet umiddelbart efter byrådsvalget. Kassereren, skomager Wilhelm Lange og byrådsmedlem Wollrath Eckhardt gik dog så kraftigt imod hans ansøgning, at Larsen trak forslaget.²⁸

Chr. Lange havde været stærk modstander af forslaget om valgsamarbejde og en fællesliste mellem Sønderjysk Arbejderforening og Socialdemokratiet (SPD) ved byrådsvalget 1919. Det var en del af årsagen til medlemmernes negative holdning til hans optagelse, men det var nok mere, at han tidligere havde været formand for SPD-Sonderburg. Skomager Wilhelm Lange, der ikke var i familie med Chr. Lange, var medlem af bestyrelsen i SPD-Sonderburg i 1906, da Chr. Lange var formand. Han var ikke tilpas med hans omflakkende tilværelse, fra socialdemokraterne til SAF, videre til byrådet for den borgerlige danske liste, og nu ville han igen tilbage i den socialdemokratiske fold.

Chr. Lange var dog ihærdig, og 3. gang blev lykkens gang. På medlemsmødet den 11. december 1920 var det den tidligere formand, lærer Jacobsen, som mente: "Når der var søgt tre gange om optagelse, så måtte det være mandens mening at tilslutte sig partiet". Næstformand Preuss, som var tilbage efter sin udvisning, støttede dette synspunkt og sagde: "Vi skal styrke foreningen og ikke støde dem fra os, som ønsker at støtte partiet". Med 27 stemmer for, 12 imod og to blanke blev Chr. Lange igen optaget som medlem af partiet.²⁹

Da Staunings ønske, om at sønderjydernes ret til at deltage i folketingsvalg skulle sættes på midlertidig pause, ikke blev realiseret, fik partiet i sensommeren 1920 travlt med at forberede folketingsvalget den 21. september 1920. I august inviterede Stauning den nyvalgte partiformand i Sønderborg til Kø-

benhavn for at tale om hvem der skulle være folketingskandidat i Sønderborg-Kredsen, som af alle blev betragtet som kredsen med flest arbejderstemmer. Formand Chr. J. Møller mødtes med Stauning på Christiansborg. Chr. J. Møller fortalte ved Sønderborg-Kredsens 50-års jubilæum den 12. december 1970: "Stauning tog mig med til Snapstinget, pegede på 3 personer som sad ved et bord og sagde: Du kan vælge af de 3, hvem du vil have. Da jeg bemærkede, at det var svært at afgøre, svarede Stauning – Hvis jeg skulle vælge, ville jeg tage den lille pukkelryggede bager. Han vil blive jer en god mand. Dermed var sagen afgjort."³⁰

Den formelle afgørelse fandt sted på socialdemokraternes månedsmøde den 4. september. Stauning havde sendt sin partifælle Frederik Borgbjerg til Sønderborg for at klare den sag. Uden at fortælle om mødet mellem Møller og Stauning præsenterede han I.P. Nielsen (Jens Peter Nielsen). Han lagde meget vægt på, at I. P. Nielsen ud over dansk også var velbevandret i tysk, og han fortalte om hans store arbejde for tyske børn siden 1917, et arbejde, der havde givet ham tilnavnet "Der Kindervater". I.P. Nielsen blev enstemmigt valgt af forsamlingen. Han havde blot 17 dage til en intens valgkamp.

Partiledelsen havde naturligvis et stærkt ønske om at få deres kandidat valgt, så udover Sønderborg-Kredsen fik I. P. Nielsen også Tønder-Kredsen, som var kendetegnet ved mange tyske arbejdere. I Tønder var der valgbrochurer både på dansk og tysk. Den 21. september 1920 blev I. P. Nielsen valgt til Folketinget som den første socialdemokrat i Sønderjylland. Han repræsenterede Sønderborg-Kredsen uafbrudt i 23 år.

Fagforeningsarbejdet efter Genforeningen³¹

Transformationen af Socialdemokratiet i grænselandet var blot en del af den politiske genforeningsproces. Arbejderbevægelsens andet stærke ben, fagforeningerne, skulle ligeledes forenes i nye og anderledes rammer. Dette var ikke bare sket ved, at medlemmer pr. 1. juli 1920 blev overført til danske fagforeninger. De tyske og de danske strukturer var ikke umiddelbart kompatible.

I starten af 1920 var der i Sønderborg 22 tyske fagforeninger. Antallet blev juli 1920 reduceret til 16 danske fagforeninger. Dansk Arbejdsmandsforbund modtog medlemmer fra 5 tyske fagforeninger: 1) Transportarbejderne, 2) Havnearbejderne, 3) Fabriksarbejderne, som også havde kvinder som medlemmer, 4) Brolæggerne og 5) Arbejds mændene inden for byggeindustrien. Fabriksarbejdernes 25 kvindelige medlemmer blev afleveret til det nyetablerede Kvindeligt Arbejderforbund. Dansk Murerforbund fik medlemmer fra 2 tyske fagforeninger inden for byggebranchen. HK fik også medlemmer fra 2 fagforeninger, der organiserede ansatte inden for Handel og Kontor. Dansk

47 årige I.P. Nielsen, folketingskandidat for Socialdemokratiet i Sønderborg- og Tønder-kredsen, blev den 21. september 1920 valgt som den første socialdemokrat opstillet i Sønderjylland. Til højre den tysksprogede valgbrochure (Foto Laask)

Smede- og Metalarbejderforbund fik medlemmer fra Deutscher Metallarbeiter-Verbandes. Da de også organiserede elektrikere blev disse overført til Dansk Elektrikerforbund. Tømmerne, Formerne, Skrædderne, Malerne, Typograferne, Tjenerne, Skotøjsarbejderne, Bagerne, Musikerne og Jernbane-forbundet fik medlemmerne overført fra deres tyske ditto.

I perioden 1920-1922 blev der etableret nye fagforeningsafdelinger for bryggeri-, slagteri-, tekstil-, mølleriarbejderne samt kedel- og maskinpasserne. På grund af den hurtigt voksende, nyetablerede A/S Nordisk Kamgarnsspinderi blev Tekstilarbejdernes Fagforening hurtigt en af Sønderborgs største og mest indflydelsesrige fagforeninger. Uagtet, at det var de enkelte fagforeninger, der sørgede for overflytningen fra de tyske til de danske fagforeninger, så var det hele på plads i løbet af august måned 1920.

I de fleste af byens fagforeninger forløb processen relativt ukompliceret. Kun hos murerne var der i august 1920 en kort diskussion med udgangspunkt i de nationale forhold. Murerne havde den 4. juli tilsluttet sig Dansk Murerforbund, men på et medlemsmøde den 5. august havde man indbudt to medlemmer fra Aabenraa, en tysk og en dansk murer, der var kommet til Aabenraa efter genforeningen. Den tyske murer informerede om, at nogle fagforeninger i Aabenraa, Haderslev og Tønder ikke gik over til de danske forbund. De havde i stedet sluttet sig sammen og etableret et kartel med hovedsæde i Aabenraa. Han opfordrede murerne i Sønderborg til at være med.

Hans danske kollega støttede ham og påstod, at murerne havde solgt sig selv ved tilslutningen til det danske forbund, da arbejderne efter Septemberforliget var bundet på hænder og fødder. Det forlig han henviste til, var forliget mellem arbejdsgiverne og De samvirkende Fagforbund, der blev indgået den 5. september 1899. Forsamlingen havde store betænkeligheder ved forslaget, og der kom intet ud af den diskussion, der udspandt sig. Formand Wollrath Eckhardt var ikke varm på forslaget, og han besluttede derfor at ud-sætte en evt. beslutning. Han mente, der var for få medlemmer til stede. Et så kontroversielt forslag skulle også drøftes med byens andre fagforeninger. Mere skete der imidlertid ikke i den sag. Det fremgår ikke af murerens protokol, at spørgsmålet blev drøftet internt eller med andre. Der er heller ingen oplysninger, om det omtalte kartels virke i de andre sønderjyske byer. Så det er hurtigt gået i sig selv.

Sønderborgs arbejderbevægelses stærke mand, murer Richard Hempel, blev den første formand for Arbejdernes Fællesorganisation. I starten af juli 1920 overtog han jobbet fra murer Walter Eggert. Hans tid som formand blev dog kort, hvilket ikke skyldtes nationale modsætninger. På grund af uoverensstemmelser i partiforeningen meldte Hempel i august sig ud af Socialdemokratiet og ind i det nyetablerede Venstresocialisterne og senere i DKP.

På et bestyrelsesmøde den 25. september, hvor Hempel fornuftigt havde meldt afbud, blev det besluttet, at han ikke kunne fortsætte som formand. Hempels udmeldelse af Socialdemokratiet skyldtes intern kritik af hans opførsel i forbindelse med en partifælle begravelse.

Ny formand for Arbejdernes Fællesorganisation blev den danske arbejder Jørgen Philipsen, der kort før var valgt som formand for Dansk Arbejdsmandsforening, Sønderborg Afd. Han havde dermed gjort lynkarriere fra fuldstændig ukendt inden for arbejderbevægelsen før Genforeningen til to magtfulde formandsjobs og nyvalgt medlem af byrådet.

Det ville derfor være berettiget at spørge, hvorvidt overgangen fra tysk til dansk, også at de øvrige nu danske fagforeninger skiftede tyske formænd ud med danske? Svaret er nej. De stærke tyske fagforeningsformænd for murerne (Eckhardt), tømrerne (Pieper), smedene (A. Wilhelm) og elektrikerne (Preuss) forblev alle på deres poster i årene fremover. Det nyetablerede Kvindeligt Arbejderforbund fik med Anna Matthiesen dansk formand. Medlemmerne skelnede ikke mellem dansksindet eller tysksindet, men til de kvalifikationer de pågældende havde. Når man år senere gør en status, så gik det ikke alt for godt for flere af de danske formænd. Partiforeningen havde frem til 1924 2 danske formænd. Medlemmerne var utilfredse, og elektrikerens tyske formand Oscar Preuss måtte træde til. Jørgen Philipsen havde godt styr på tingene indtil 1926, men stigende arbejdsløshed og urolige kommunistiske medlemmer i såvel Arbejdsmandsforbundet som Fællesorganisationen gjorde, at han gav op. Begge steder blev han dog afløst af danske formænd.

I dette essay har jeg taget udgangspunkt i forholdene i Sønderborg, men der er kun nuancer til forskel fra de 3 andre sønderjyske købstæder. Ingen steder var der et reelt skisma mellem danske og tyske arbejdere efter genforeningen. Overgangen til de danske fagforeninger og Socialdemokratisk Forbund gik gnidningsfrit. I dag lever mange efterkommere af tyske arbejdere og håndværkere, som i slutningen af 1800-tallet og indtil krigsudbruddet i 1914 kom til Sønderjylland, fortsat i landsdelen. Til trods for, at det nationale spørgsmål fortsatte med at spille en vis rolle i grænselandet i mellemkrigstiden, så havde det kun lille betydning i dagligdagen i Sønderborgs arbejderbevægelse. Det tyske mindretal, der oprindeligt talte godt 50.000 i hele Sønderjylland svandt ind, og den samme tendens gjorde sig gældende i arbejderbevægelsen. Af de mange tyske arbejdere og håndværkere, som blev i Sønderjylland efter 1920, er det kun et fåtal, som blev aktive i det tyske mindretal. Min påstand er, at årsagen hertil er, at den tyske arbejders dansksindede ægtefælle, har haft stor betydning for familien integration. Redaktør Robert Huhle (1906-2010) fortalte i forbindelse med sin 100-års fødselsdag: "Da min far, som oprindeligt var møllersvend fra Sachsen og som kom til

Sønderborg i slutningen af 1880'erne, ville giftes med min mor, sagde min mormor: Så må du lære dig dansk, for tysk er "noe wunle noe" (tysk er noget underligt noget)".

Noter

1. Holger Hjelholt, *Sønderborg Bys Historie*, bd. 2, Sønderborg: Dypo Bogforlag, 1966: 9.
2. Uwe Dankert: "Die Geburt der Doppelstrategie in der "Roten Hochburg". Arbeiterbewegung in "Schleswig-Holstein 1863-1918", *Demokratische Geschichte. Jahrbuch für Schleswig-Holstein* 1988 (3): 21-62, her 34.
3. *By og Bolig – Sønderborg*, Sønderborg: Sønderborg Andelsboligforening og Historisk Samfund for Als og Sundeved, 1988, s. 63ff.
4. Hans Rosendal, *Træk af Danskhedens Historie i Sønderjylland*, bd. 2, København: Gad, 1920: 361.
5. Jens Christian Jacobsen, Gert Roßberg, Hans-Friedrich Schütt og Horst Windmann (red.), *125 Jahre SPD in Flensburg 1868-1993*, Flensburg: Breklumer Druckerei Manfred Siegel, 1993.
6. *Sønderburger Zeitung*, 29. oktober 1872
7. *Dybbøl-Posten*, 4. september 1873 og annonce, 6. september 1873.
8. Gerd Callesen, *En verden at vinde. Arbejderbevægelsens start i Sønderjylland 1872-78*, Skærbæk: Forlaget Melbyhus, 1974: 31.
9. Heinzpeter Thümmler, *Sozialistengesetz § 28. Ausweisungen und Ausgewiesene 1878-1890*, Berlin: Akademie-Verlag, 1979: 142f.
10. Rigsarkivet, Aabenraa, Sønderborg Byrådsarkiv, 1871-1919, pk. 351.
11. Rigsarkivet, Aabenraa, Sønderborg Landrådsarkiv nr. 846, 1869-1897.
12. Rigsarkivet, Aabenraa, Sønderborg Byrådsarkiv, pk. 353.
13. ArbejderArkivet i Sønderborg, Optegnelser fra Chr. Thomsen og statutter for Central-Herberge af 13. maj 1905, pk. A 4047.
14. Frode Sørensen, *Revolutionen og Magten. Sønderborg-arbejdernes historie 1872-1922*, Sønderborg: Museum Sønderjylland, 2008: 70ff.
15. Doris Tillmann og Sonja Kinzler (red.), *Die Stunde der Matrosen. Kiel und die deutsche Revolution 1918*. Kiel: wbg Theiss, 2018.
16. ABA, Preuss' brev til Stauning, 19. juni 1920, Socialdemokratiets arkiv, 500, ks. 118-120; ArbejderArkivet i Sønderborg, Protokol af 25. juni 1920 fra møde i Arbejdernes Fællesorganisation, pk. A 4001.
17. Til Dansk Arbejderforening for Nordslesvig, jf. Hans Schultz Hansen, "Frem, arbejder Frem!". Den danske bevægelse i Nordslesvig og "arbejderspørgsmålet" ca. 1900-1914", *Sønderjyske Årbøger* 1989 (1): 287-310.
18. Rigsarkivet, Aabenraa, Redaktør Peter J. Møller, Tønder, udateret manuskript, Sønderjysk Arbejderforening for Nordslesvig.
19. Rigsarkivet, Aabenraa, *Ugebladet Sønderjyden* (udgivet af Sønderjysk Arbejderforening), 29. februar 1920.
20. Rigsarkivet, Aabenraa, Sønderborg Byrådsarkiv, pk. 353.
21. ABA, Brev af 12. marts 1919, Socialdemokratiets arkiv, 500, ks. 118-120.
22. Sørensen 2008: 101ff.
23. Rigsarkivet, Aabenraa, *Ugebladet Sønderjyden*, 29. februar 1920.
24. *Dybbøl-Posten*, 30. april 1920.

25. ABA, Brev af 28. juni 1920 fra formand Johan Jacobsen, SPD-Sonderburg, til Socialdemokratisk Forbund i København, Socialdemokratiets arkiv, 500, ks. 118-120.
26. *Dybbøl-Posten*, 19. juli 1920.
27. ArbejderArkivet i Sønderborg, Socialdemokratiets protokol 7. august 1920, pk. A 4040.
28. ArbejderArkivet i Sønderborg, Socialdemokratiets protokol 4. september 1920, pk. A 4040.
29. ArbejderArkivet i Sønderborg, Socialdemokratiets protokol fra møde den 11. december 1920, Pk. A 4040.
30. *Sønderjyden*, 14. december 1970.
31. Sørensen 2008: 128.

Frode Sørensen,
fhv. minister og folketingsmedlem for Socialdemokratiet,
formand for ArbejderArkivet i Sønderborg,
frode@danportal.dk